

รายงานการเดินทางไปสำรวจ โบราณวัตถุสถานที่จังหวัดปราจีนบุรี บุรีรัมย์ สุรินทร์ และศรีสะเกษ

ศาสตราจารย์ ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงเรียบเรียง

คณะโบราณคดีได้เดินทางออกไปสำรวจโบราณวัตถุสถานที่ต่าง ๆ ภายในประเทศเป็นประจำ ครั้งนี้ได้ออกเดินทางไปสำรวจโบราณวัตถุสถานที่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศ คือ จังหวัดปราจีนบุรี บุรีรัมย์ สุรินทร์ และศรีสะเกษ ระหว่างวันที่ ๒๑—๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๓ โดยมีผู้ร่วมเดินทางตั้งต่อไปนี้คือ ศาสตราจารย์ ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล นายกองเดช ประพัฒน์ทอง นายปรีชา กาญจนาคม นายพิบูล ศุภกิจวิเลขการ นายสมิทธิ ศิริภัทร์ และนายถวิล วุฒิสวรรณ พนักงานขับรถ เฉพาะการสำรวจภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นายศิริ ทวงดี หัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ ๕ ได้ติดตามไปด้วย

ต่อไปนี้จะให้รายงานการเดินทาง
ไปสำรวจตามลำดับ

วันที่ ๒๑ มีนาคม ได้ออกเดินทาง
จากคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
เวลา ๘.๐๐ น. ถึงจังหวัดฉะเชิงเทราประ
มาณ ๑๑.๐๐ น. ถึงอำเภอสระแก้ว จังหวัด
ปราจีนบุรี เวลา ๑๓.๐๐ น. ถึงอำเภอ
อรัญญประเทศ เวลาประมาณ ๑๕.๐๐ น.
พักที่โรงแรมอำนวยการ ต่อจากนั้นได้ไป
พบปลัดอำเภอ คือ นายชัยมงคล เกสร-
ประเสริฐ ซึ่งจะเป็นผู้นำทางของเราใน
อำเภอนั้น

ตอนบ่ายได้ไปชมรูปพระโพธิสัตว์
อวโลกิเตศวรศิลาที่สมาคมพุทธสมาคมสง-
เคราะห์อำเภออรัญญประเทศ ซึ่งความจริง
ก็คือศาลเจ้านั่นเอง รูปพระโพธิสัตว์องค์
สูงประมาณ ๑.๓๑ เมตร ฐานสูงราว
๐.๑๖ เซนติเมตร ทาสีทองบรอนซ์ทั้งองค์
และเป็นที่หวงแหนมากถึงขนาดใส่ไว้ใน
กรงเหล็ก ด้วยเหตุนี้จึงเป็นการยากที่จะ
ตรวจและถ่ายรูปได้ นายชัยมงคล เกสร-
ประเสริฐ ได้บอกว่าพระโพธิสัตว์องค์นี้
ที่สมาคมฯ แห่งนี้มานานแล้ว เป็นรูปปั้น
พระพักตร์เข้าใจว่าเป็นของเก่าอยู่ในศิลปะ
ขอมหรือลพบุรีราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

มีพระเกศาเป็นผมหรือเส้นไปข้างบน และมี
รูปพระอมิตาภปางสมาธิอยู่เหนือมวยพระ
เกศา พระองค์ค่อนข้างแบน มี ๔ กร
พระกรอยู่ในท่าต่างๆ ไม่ตรงตามแบบ นั
สันนิษฐานว่าพระองค์จะเป็นของที่สร้าง
ขึ้นใหม่ เฉพาะแต่พระเศียรเท่านั้นที่เป็น
ของเก่า (รูปที่ ๑)

ต่อจากนั้นได้ไปสำรวจเมืองใหม่
อยู่ห่างจากที่ตั้งที่ว่าการอำเภออรัญญประ-
เทศประมาณ ๑๒ กม. เป็นเมืองรูปไข่
มีเชิงเนินดินล้อมรอบ ๓ ชั้นและคูน้ำล้อม
รอบ ๑ ชั้น กรมศิลปากรได้เคยขุดแต่งซาก
โบราณสถานทางทิศตะวันออกของเมือง
แล้ว ปรากฏว่าได้ขุดพบทวารบาล ฐาน
ส่วนของเสมาธรรมจักร และเศียรในศิลปะ
ทวารวดี ซึ่งปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑ
สถานแห่งชาติ พระนคร นายศิริ ควงค
เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรซึ่งเป็นผู้ควบคุมการ
ขุดแต่งโบราณสถานแห่งนี้ได้พาไปดูซาก
โบราณสถานที่ได้ทำการขุดแต่งซึ่งอาจเป็น
พระเจดีย์หรือมณฑปก็ได้ ก่อด้วยอิฐ มี
มุขยื่นออกไปทั้งสี่ทิศ ทางทิศตะวันออก
บันไดทางขึ้นซึ่งมีแผ่นศิลาสลักเป็นอัช
จันทร์อยู่เบื้องบน แต่เดิมอาจเดินเข้าไป
ข้างในได้ทางด้านนี้ แต่ปัจจุบันถูกก่อ

เสียแล้ว โบราณสถานแห่งนี้แต่เดิมอาจสร้างขึ้นในสมัยทวารวดี แต่ได้รับการแก้ไขเพิ่มเติมในภายหลัง ที่ตรงกลาง กรมศิลปากรได้ขุดทดสอบลึกลงไปราว ๓ เมตร พบทรายและกรวดซึ่งคงจะเป็นฐานของรากอาคาร จากนั้นได้ไปสำรวจซากโบราณสถานอีกแห่งหนึ่งซึ่งห่างจากซากโบราณสถานแห่งแรกไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๑ กิโลเมตร เป็นเนินดินสูงราว ๕ เมตร กว้างราว ๕๐ เมตร ได้พบอัมพจันทร์ศิลา ๒ ชิ้น มีลักษณะอยู่ในศิลปะขอมตอนปลาย ซากโบราณสถานนั้นก่อด้วยอิฐ

การสำรวจพบเช่นนี้ทำให้อาจกล่าวได้ว่าเมืองไผ่ นั้นคงเป็นเมืองที่ตั้งขึ้นในสมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๒—๑๖) และได้รับการแก้ไขเพิ่มเติมในสมัยลพบุรี (ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘) สมควรที่จะได้กระทำการขุดค้นและขุดแต่งต่อไป

วันที่ ๒๒ มีนาคม เวลา ๗.๐๐ น.

ออกเดินทางพร้อมกับนายชัยมงคลไปอำเภอตาพญาซึ่งอยู่ห่างไปประมาณ ๕๐ กิโลเมตร ระหว่างกิโลเมตรที่ ๑๓—๑๔ ห่างจากถนนออกไปเล็กน้อยทิศตะวันออก มี

บ่อน้ำกว้างราว ๗ เมตร และมีหินกรวดประกอบอยู่มาก ที่บริเวณแห่งนี้อาจเคยเป็นถนนหรือเมืองเก่ามาแต่ก่อน เพราะมีคูน้ำและมีเศษแลงปรากฏอยู่ บริเวณที่มีหินกรวดอาจเคยเป็นแม่น้ำหรือห้วยมาก่อนก็ได้ หรือมีถนนหินกรวดมาจากที่อื่นเพื่อมากรูบ่อน้ำ

ต่อจากนั้นได้ไปยังวัดหนองเสม็ด หมู่บ้านหนองเสม็ด ปรากฏว่าที่นี้มีโบราณวัตถุที่ได้เก็บมาจากปราสาทหนองไผ่ คือยอดปราสาทศิลาทรายสี่เหลี่ยมในศิลปะลพบุรี สูง ๐.๘๘ เมตร กว้าง ๐.๘๐ เมตร ที่เชิงบันไดศาลาการเปรียญของวัดยังมีฐานศิวลึงค์ศิลาที่ชำรุดอีก ๒ ชิ้น หลังจากนั้นนายพิมพ์ กั้นหอม ชาวหมู่บ้านหนองเสม็ด ซึ่งเป็นหน่วยอาสาสมัครรักษาดินแดนได้พาไปชมโบราณสถานอีกดังต่อไปนี้คือ

โคกนายจันหรือโคกสีหิน แต่พังราบลงกับพื้นดินหมดแล้ว

ปราสาททัพเสียม หมู่บ้านหนองเสม็ด ตำบลโคกสูง อำเภอตาพญา หน้าปราสาทแห่งนี้มีแนวถนนจากทางทิศเหนือปราสาทแห่งนี้เคยมีจารึกอยู่ที่กรอบประตู

ปัจจุบันยังคงเหลือแต่กำแพงและประตู
ศิลาต้นนอกเท่านั้น ภายในได้หักพังไป
หมดแล้ว ปรากฏว่าปราสาทแห่งนี้แต่เดิม
เป็นปราสาทอิฐ ๓ หลัง ปราสาทหลังกลาง
มีจารึกบนหลังประตูทั้งทางด้านเหนือและ
ใต้ ตัวอักษรมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๖ จารึกภาษาสันสกฤตบนหลังประตู
ด้านใต้ กล่าวสรรเสริญพระอิศวร พระ
อุมา และพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ รวมทั้ง
การสร้างศิวลึงค์ เทวรูปพระอิศวรและ
พระอุมา จารึกภาษาขอมบนหลังประตู
ด้านใต้กล่าวถึงรายนามทาส ทริพย์สมบัติ
และที่ดินของศาสนสถานแห่งนี้

ปราสาทหนองไผ่ ตำบลโคกสูง
อำเภอตาพญา ได้กล่าวแล้วว่ามียอดปรา
สาทและฐานศิวลึงค์ศิลา ๒ ชั้นรักษาอยู่ที่
วัดหนองเสม็ดและได้ไปเมื่อ ๗ ปีที่แล้ว
ปัจจุบันพังหมดแล้ว เหลือแต่เนินดิน

ปราสาทสะลือกกอก อำเภอตาพญา
ความจริงปราสาทหลังนี้เดิมน่าจะอยู่ใน
สภาพดี แต่ต่อมาถูกวางระเบิดโดยผู้ที่ต้อง
การลักโบราณวัตถุ จึงทำให้หักพังไปเป็น
ส่วนใหญ่ ถึงกระนั้นถ้าต้องการจะทำการ
ซ่อมแซมตามแบบอนัสติโลซิส (คือหรือ
ออกมาแล้วประกอบขึ้นใหม่) ก็ยังอาจจะ

พอทำได้อยู่ ปราสาทแห่งนี้คงสร้างขึ้นใน
ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ได้ค้นพบ
จารึกที่สำคัญมาก ณ ปราสาทแห่งนี้ คือ
จารึกที่เรียกกันว่าจารึกสตกก้อกรม จารึก
ชั้นราว พ.ศ. ๑๕๙๕ กล่าวถึงการสร้าง
เทวาลัยของสกุลพราหมณ์สกุลหนึ่งซึ่งสืบ
ลงมาแต่พราหมณ์ศิวไกวลย์ พราหมณ์ใน
สกุลนี้ได้ดำรงตำแหน่งพระมหाराชครูและ
ปุโรหิตของพระราชาขอม และทำหน้าที่
เกี่ยวกับพิธีเทวราชลงมาเป็นเวลาร่วม
๒๕๐ ปีตั้งแต่ พ.ศ. ๑๓๔๕ จนถึง พ.ศ.
๑๕๙๕ จารึกหลักนี้ได้กล่าวถึงพระนามของ
บรรดาพระราชาขอมและเหตุการณ์ที่เกิด
ขึ้นอย่างสั้น ๆ ในรัชกาลเหล่านั้นด้วย เหตุ
นั้นจึงเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการศึกษา
ประวัติศาสตร์ขอม พระนามพระราชา
เหล่านั้นเป็นพระนามเมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว
ทั้งสิ้น จารึกหลักนี้ปัจจุบันอยู่ในหอสมุด
แห่งชาติ ประเทศไทย

หลังจากได้ส่งนายพิมพ์ กั้นหอม
ผู้นำทางที่หมู่บ้านหนองเสม็ดแล้ว จึงได้
กลับออกมายังถนนใหญ่ รับประทาน
อาหารกลางวันแล้ว จึงพยายามที่จะเข้าไป
ชมปราสาทพระลมติม ซึ่งปรากฏว่ามีจารึก
ตั้งในหนังสือเรื่องประเทศกัมพูชา (Le

Cambodge) เล่ม ๒ ของนายเอ็ยโมนิเยร์ (Etienne Aymonier) ที่พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๔๔ กล่าวว่ามีการขุดอยู่ที่ทิศตะวันออกเฉียงใต้ของหมู่บ้านระลมติม ตั้งอยู่บนเนินดินซึ่งมีคูล้อมรอบ เหตุนี้แต่เดิมจึงอาจมีศาสนสถาน ที่สร้างด้วยไม้ เป็นจารึกหลัก ๒ ด้านบนแท่งศิลาทรายสีแดงรูปสี่เหลี่ยม จารึกคงสลักขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เล่าเรื่องกตितความและการพิพากษาลงโทษ แต่เมื่อสอบถามชาวบ้านก็ได้ความว่าโบราณสถานแถบนั้นถูกทำลายไปหมดแล้ว ไม่เหลืออะไรเลย จึงมิได้เดินทางเข้าไป

ต่อจากนั้นได้เดินทางไปสำรวจปราสาทเขาน้อย ซึ่งตั้งอยู่บนยอดเขาน้อยสูงประมาณ ๑๐๐ เมตรจากพื้นดิน ใกล้กับวัดชมพูคำพร้าว ตำบลหนองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ ปราสาทแห่งนี้ยังคงอยู่ดีเฉพาะหลังกลางหลังเดียว ก่อด้วยอิฐ อีก ๒ หลังซึ่งก่อด้วยอิฐเช่นเดียวกันได้หักพังไปหมดแล้ว แต่ก็ยังน่าที่จะทำการขุดแต่งอยู่ ปราสาทอิฐหลังกลางมีหลังคา ก่อซ้อนขึ้นไปเป็นชั้นๆ แต่ละชั้นก็พยายามจำลองแบบชั้นล่างแต่ย่อส่วนกันขึ้นไปตามลำดับ ที่มุมปราสาทมีการย่อมุมมาก การ

ก่อใช้อิฐโดยไม่ใช่ปูนสอมีประตูทางเข้าอยู่ทางเดียวคือทิศตะวันออกเฉียงใต้ อีก ๓ ทิศก่อเป็นประตูหลอก (รูปที่ ๒) ทับหลังศิลาที่มีปรากฏอยู่นั้นอยู่ในศิลปะขอมแบบสมโบร์ไพรกุก (พ.ศ. ๑๕๕๐—๑๖๐๐) อย่างแท้จริง และคงนำมาจากที่อื่น ด้านบนของทับหลังมีวงโค้ง ๔ วงซึ่งมีลายลูกประคำประกอบเป็นขอบและมีลายดอกไม้เป็นลวดลายประดับอยู่ภายใน มีวงรูปไข่เป็นลายเครื่องประดับอยู่เหนือลายวงโค้งนี้ ๓ วง มีลายลูกประคำเป็นขอบและมีลายก้านชดคล้ายเมฆประดับอยู่โดยรอบ ภายในวงรูปไข่มีลายรูปสัตว์ ที่ปลายวงโค้งมีมกรแลเห็นหมดทั้งตัวหันหัวเข้าภายในและคางวงโค้งนั้นออกมา มกรยื่นอยู่เหนือแท่นเล็กๆ มีบุคคลกำลังขี่อยู่เหนือมกรนั้นอีกต่อหนึ่ง ภายใต้วงโค้งมีลายพวงมาลัยและอุปะ และภายในพวงมาลัยมีลายใบไม้แลเห็นเต็มใบเป็นรูปสามเหลี่ยม บนยอดทับหลังมีแนวลายอีกแนวหนึ่งประกอบด้วยลายดอกไม้ ๘ กลีบและลายดอกไม้รูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนสลับกัน บนส่วนล่างของทับหลังมีแนวลายอีกแนวหนึ่งเป็นลายใบไม้ก้านชดคล้ายกับที่มีอยู่ในศิลปะอินเดียแบบหลังคุปตะและศิลปะทวารวดีในประเทศไทย

ใต้ฐานรองรับมกรมีลายบัวคว่ำประกอบบ
อีกแนวหนึ่ง ทับหลังชั้นนี้คงนำมาจาก
ที่อื่นเพราะเมื่อนำมาแล้วได้ตัดทับหลัง
ออกทั้งสองด้าน จึงจะเห็นได้ว่ารูปมกร
นั้นก็ไม่ได้แลเห็นหมดทั้งตัว เท่าที่มีอยู่
ในปัจจุบันแลเห็นเพียงครึ่งตัวเท่านั้น (รูป
ที่ ๓) เสาประดับกรอบประตูศิลาคงเหลือ
อยู่เพียงข้างเดียวคือทางด้านทิศเหนือ เป็น
เสา ๘ เหลี่ยม มีลายวงแหวนประดับที่
กึ่งกลางและเสี้ยวของเสา ทั้งสองข้างของ
ลายวงแหวนมีลายใบไม้ขนาดใหญ่ประดับ
อยู่เหลี่ยมละใบ เหตุนี้เสาประดับกรอบ
ประตูต้นนี้จึงอาจอยู่ในศิลปะขอมแบบกุกเลน
(พ.ศ. ๑๓๕๐—๑๔๐๐) ได้ (รูปที่ ๔) ถ้าเรา
ลองพิจารณาคูหน้าบันของประตูหลอกทาง
ทิศใต้ซึ่งอาจแลเห็นได้ชัดเจนกว่าทางทิศ
อื่น เราก็จะเห็นว่าหน้าบันนี้อาจอยู่ในสมัย
กุกเลนได้อีกเช่นเดียวกัน เพราะคานบน
หรือยอดเป็นวงโค้งกว้างอันเป็นลักษณะที่
ศิลปะขอมแบบกุกเลนเพิ่งได้รับอิทธิพลมา
จากศิลปะจาม ส่วนคานล่างเป็นวงโค้งสูง
ซึ่งเป็นแบบของศิลปะขอมเองมาตั้งแต่ศิลปะ
แบบสมโบร์ไพรกุก (รูปที่ ๕) ด้วยเหตุนี้
กล่าวข้าพเจ้าจึงใคร่ที่จะเสนอว่าปราสาท
เขาน้อยนี้อาจสร้างขึ้นในระหว่าง พ.ศ.

๑๓๕๐—๑๔๐๐ คือตรงกับศิลปะขอมแบบ
กุกเลน และทับหลังในศิลปะแบบสมโบร์นั้น
ได้นำมาใช้จากที่อื่น ตามรายงานของเจ้า
หน้าที่กรมศิลปากรที่ไปสำรวจปราสาท
แห่งนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ พบว่ามีศิลาจารึก
อยู่ที่กรอบประตูทางเข้า แต่เมื่อไปดูคร่าว
หาได้พบไม่

อย่างไรก็ดีเรื่องอายุของปราสาท
แห่งนี้ข้าพเจ้าได้สอบถามศาสตราจารย์จอง
บวสเชอลีเย่ (Jean Boisselier) นักปราชญ์
ฝรั่งเศสผู้เชี่ยวชาญในศิลปะขอมที่ท่านได้มี
ความเห็นไปอีกอย่างหนึ่ง ดังจะขอนำมา
ลงไว้ดังต่อไปนี้ “ทับหลังที่ปราสาทแห่งนี้
เป็นทับหลังชั้นแรกในศิลปะขอมแบบสม
โบร์ (คือวงโค้งที่ประกอบด้วยวงโค้งเล็ก ๆ
๔ วง และมีวงรูปไข่ ๓ วงประดับ) ที่
ข้าพเจ้าได้เคยค้นพบในประเทศไทย ทับ
หลังชั้นอื่น ๆ ซึ่งมีรูปมกรประดับที่
ปลายอยู่ในศิลปะขอมแบบถาลาบรีวัต (Thala
Borivat) ซึ่งศาสตราจารย์ดูปองต์ (P. Du
pont) ได้ตั้งชื่อขึ้น (ข้าพเจ้าเห็นด้วยกับ
นางเบนนิสตี (M. Bénisti) ว่าทับหลังแบบ
ถาลาบรีวัตนี้เก่ากว่าทับหลังในศิลปะแบบ
สมโบร์เล็กน้อย) แต่ทับหลังที่ปราสาทเข
าน้อยนี้เป็นทับหลังที่นำมาจากที่อื่นเพราะ

เหตุที่ว่าที่ปลายใต้ถูกตัดออกเพื่อนำมาใช้แก่
ศาสนสถาน^๕ที่สร้างขึ้นในต้นหรือกลางพุทธ
ศตวรรษที่ ๑๖ แม้ว่าเสาประดับกรอบ
ประตูจะมีลักษณะอย่างง่าย ๆ แต่ยอดเสาก็
มีส่วนที่โค้งออกมาเพียงเล็กน้อยซึ่งทำ
ให้คิดไปว่าอาจอยู่ในสมัยเมืองพระนครของ
ขอม (ตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕) มาก
กว่า (อย่างไรก็ดีเสาประดับกรอบประตูนี้ก็
อาจนำมาจากที่อื่นได้อีกเช่นเดียวกัน เหตุ
นี้จึงสมควรที่จะขุดแต่งดูเพื่อให้แน่ใจ
ส่วนประกอบของฐานโดยเฉพาะแท่งสี่
เหลี่ยมใต้ฐานอาจให้ความรู้ที่น่าสนใจได้)
แต่ตามความเห็นของข้าพเจ้าคือลักษณะ
ของสถาปัตยกรรมที่อาจกำหนดอายุของ
ศาสนสถานแห่งนี้ได้ ปราสาทขอมทุกแห่ง
จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ มีเสาคติดกับ
ผนังประดับอยู่ที่มุมปราสาท เสาติดกับ
ผนังหายไปตั้งแต่สมัยแรกสร้างเมืองพระ
นคร สำหรับหน้าบันแม้ว่าจะดูคล้ายรูป
ตัว B กว่าซึ่งเป็นแบบเก่าก็จริง แต่ก็
หน้าบันแบบที่มีใช้น้อยและใช้สำหรับที่
ปราสาทบันทายศรี (พ.ศ. ๑๕๑๐) ด้วย เหตุ
นี้ตามความเห็นของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจึง
เห็นว่ากรณีที่ไม่มีเสาคติดกับผนังรวมทั้งรูป
ร่างของหน้าบันทำให้เราอาจคาดคะเนอายุ

ของปราสาทแห่งนี้ได้ คือราวต้นหรือ
กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖
ด้วยเหตุนี้เองข้าพเจ้าจึงได้นำความ
เห็นของศาสตราจารย์ บวสเชอติเยมาลงตี
พิมพ์ไว้ด้วย เพื่อท่านผู้รู้อาจจะได้ช่วยกัน
วินิจฉัยต่อไป

วันที่ ๒๓ มีนาคม เวลา ๗.๓๐ น.

ได้ไปถ่ายภาพทับหลังศิลาที่หน้าโรงแรม
รถไฟ อำเภอรัญญประเทศ ซึ่งเจ้าหน้าที่
โรงแรมบอกว่าย้ายมาจากปราสาทสลอก-
กอก เป็นทับหลังศิลาขนาด ๑๑๖.๕ X
๔๔.๕ X ๑๓ เซนติเมตร ลวดลายตรงกลาง
เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระกฤษณะ และมี
ลายก่อนพวงมาลัยออกจากเบื้องล่างของ
ลวดลายตรงกลางทั้งสองด้าน เหตุนี้จึง
คงมีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖—๑๗
นอกจากนั้นนายวารินทร์ เพชรพิเศษ ผู้จัด
การโรงแรมรถไฟยังได้เก็บรักษาเศษชิ้นสัม
ฤทธิ์และทองซึ่งรถแทรกเตอร์ไถขึ้นมา
จากพื้นดินใกล้ ๆ กับเมืองไผ่ไว้ รวมทั้ง
ลูกบัต้อีก ๗ ลูกและเทวรูปสัมฤทธิ์ ๑ องค์
เป็นรูปพระลักษมี สูง ๑๕ เซนติเมตร
ค้นพบที่ตำบลเมืองไผ่ อำเภอรัญญประเทศ
เช่นเดียวกัน ทั้งหมดอยู่ในศิลปะลพบุรี
ทั้งสิ้น ภรรยาของนายวารินทร์ เพชร

พิเศษ ได้อนุญาตให้คณะสำรวจได้เข้าศึกษาอย่างใกล้ชิดและถ่ายภาพได้

จากนั้นได้เดินทางไปถึงอำเภอ้วนนานครในเวลาราว ๙.๐๐ น. ระหว่างทางได้แวะเข้าชมปราสาทสระหิน บ้านแซฮอร์ ตำบลช่องกุ่ม อำเภอ้วนนานคร เป็นปราสาทตั้งอยู่บนเนินสูงจากพื้นดินราว ๒๐ เมตร แต่พังหมดแล้ว พบเศษทับหลังศิลามีลวดลายซึ่งบ่งว่าอยู่ในศิลปะบุรี อายุราวระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ฐานปราสาทก่อด้วยศิลาแดง ตัวปราสาททงก่อด้วยอิฐ ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเนินปราสาทเป็นสระน้ำเก่า มีชาวบ้านกำลังหาปลาอยู่ ในการมาชมครั้งนี้เจ้าหน้าที่หน่วย กรป. กลาง ซึ่งตั้งนิคมอยู่ใกล้ๆ นั้น ได้เป็นนាំมาชม

ต่อจากนั้นนายศิริ ดวงดี ได้นำไปยังบ้านนายคำ อนงค์เทพ บ้านเลขที่ ๑๓๒-๑๓๓ อำเภอ้วนนานคร ณ ที่นั้นได้พบโบราณวัตถุซึ่งเป็นสิ่งแปลกประหลาดและน่าชื่นชมแก่คณะสำรวจเป็นอย่างยิ่งคือได้แลเห็นเสาประดับกรอบประตูศิลาตรงกับปลายสมัยสมโบร์ของขอม หรือต้นศิลปะขอมแบบไพรกเมง (ราว พ.ศ. ๑๒๐๐) เสาแบบนี้เป็นชั้นแรกที่ค้นพบในประเทศ

ไทย เป็นเสากลม สูง ๑.๕๐ เมตร เส้นผ่าศูนย์กลาง ๐.๑๙ เซนติเมตร ฐานบนหักหายไปเสีย แต่ก็ยังพอมองเห็นลายพวงมาลัยและอุษะซึ่งใช้สลักประดับยอดเสา และมีลายใบไม้อยู่ในลายพวงมาลัย ไม่มีลายเส้นนูนคันอยู่ข้างล่างอันแสดงว่าเป็นลักษณะของเสาในศิลปะแบบสมโบร์โดยเฉพาะ ที่กึ่งกลางและเสี้ยวของเสามีลวดลายประดับ คือที่เสี้ยวเป็นลายนูนเส้นเดียว แต่ที่กึ่งกลางของลำตัวเสาเป็นลายวงแหวนมีลายดอกไม้และลายวงรูปไข่ประกอบมีลายเส้นนูนคันอยู่ทั้งข้างบนและข้างล่าง ที่โคนมีลายใบไม้และลายลูกประคำอันประกอบด้วยลายรูปสี่เหลี่ยมและลายวงกลมสลักกัน ใต้นั้นมีลายเส้นนูน ส่วนที่โค้งออกคล้ายบัวคว่ำ และลายพันธุ์พฤกษาเข้ามาประกอบอีก (รูปที่ ๖) ลายลูกประคำอันประกอบด้วยลายรูปสี่เหลี่ยมสลักกับลายวงกลมนั้นเป็นลักษณะของศิลปะขอมแบบไพรกเมง (ราว พ.ศ. ๑๒๐๐-๑๒๕๐) เหตุฉะนั้นเสาดังนี้จึงคงอยู่ในปลายศิลปะแบบสมโบร์ต่อกับศิลปะแบบไพรกเมง คือมีอายุอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ เป็นเสาแบบนี้ต้นแรกที่ค้นพบในประเทศไทยดังกล่าว

มาแล้ว ข้าพเจ้าจึงได้กำชับให้นายศิริ
ดวงดี ให้นำเข้าพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
เสียโดยเร็ว เพราะเวลานายคำ อณรงค์เทพเอง
ก็ได้เคยออกปากยกให้แก่กรมศิลปากรแล้ว
เสียตายแต่วันนั้นนายคำไม่อยู่ จึงไม่อาจ
สอบสวนได้ว่าเสาดันนั้นได้มาจากที่ใดต่อ
มาภายหลังจึงทราบว่าได้มาจากปราสาท
บ้านน้อย ตำบลฝักชะ อำเภอดำเนินนาค

เกี่ยวกับเสาดันนั้น ศาสตราจารย์บวศ
เชอลีเย ได้ออกความเห็นไว้ดังต่อไปนี้
“เป็นการยากที่จะกล่าวว่าเสาดันประดับกรอบ
ประตูต้นน้อยในศิลปะขอมแบบสมโบร์หรือ
ไม่ เพราะเหตุว่าการจัดแบ่งออกเป็นแบบ
ศิลปะของศาสตราจารย์แอสแตร์น (Philippe
Stern) และนางโคราล—เรมูซาต์ (G. de
Coral—Remusat) นั้น สำหรับศิลปะสมัย
ก่อนเมืองพระนครได้จัดแบ่งออกตามแบบ
เท่านั้น ตามความจริงศาสนสถานในสมัย
นั้นเกือบแต่ละแห่งต่างก็มีเสาดันประดับกรอบ
ประตูโดยเฉพาะของตน และเสาดันที่ปราสาท
สมโบร์หมู่ใต้หลังที่ ๑ ก็มีอยู่เฉพาะที่ปรา
สาทแห่งนั้นแห่งเดียว เสาดันประดับกรอบ
ประตูที่อำเภอดำเนินนาคชิ้นนี้คงอยู่ใน
ระหว่างปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒ หรือต้น

พุทธศตวรรษที่ ๑๓ และจำต้องคิดว่าอยู่ใน
ในศิลปะขอมสมัยเก่า โดยที่เราไม่อาจแยก
ได้ว่าอยู่ในศิลปะแบบสมโบร์หรือไพรกเมง
เพราะเหตุว่าศิลปะทั้งสองแบบนี้ที่แตก
ต่างกันอย่างชัดเจนก็มีอยู่เฉพาะในทับหลัง
เท่านั้น ตามความเห็นส่วนตัวของข้าพเจ้า
ข้าพเจ้าใคร่ที่จะกล่าวว่าเสาดันนั้นมาจาก
แห่งเดียวกับทับหลังที่สวายงามซึ่งมาจาก
อำเภอดำเนินนาค จังหวัดปราจีนบุรี เช่น
เดียวกันมกรที่ปลายทับหลังชิ้นนี้ทั้งสอง
ข้างมีรูปหงส์หันหน้าออกจากกันมาแทนที่”
ปัจจุบันทับหลังและเสาดันนี้รักษาอยู่ใน
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร และ
บัดนี้ทราบกันแล้วว่า ปราสาทที่ได้เสาดาน
นั้นคือปราสาทบ้านน้อย ตำบลฝักชะ
อำเภอดำเนินนาค นั้นเอง

ต่อจากนั้นนายเล็ก เรื่องฤทธิ์ ชาว
บ้านที่นั่นได้พาไปที่วัดนครธรรมซึ่งอยู่ใน
เขตอำเภอดำเนินนาค ที่วัดนี้ได้เก็บซาก
โบราณวัตถุศิลาสมัยลพบุรีไว้หลายชิ้น
เช่นเศษหน้าบันและเสาดัน ยอดปราสาท
ขนาดใหญ่ ฐานเทวรูป ฯลฯ โบราณวัตถุ
เหล่านี้คงมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๖—๑๗ และได้พาไปที่วัดมุจลินทาราม
ซึ่งตั้งอยู่ในเขตอำเภอดำเนินนาคเช่นเดียว

กัน ก็มีฐานเทวรูป ฐานศิวิลสังคศิลา ซึ่งมีอายุอยู่ในระยะเดียวกันอีก

เนื่องจากเราตั้งใจที่จะไปสำรวจปราสาทที่นายคำ อณรงค์เทพ ได้เสามาให้นายเล็ก เรื่องฤทธิ์ ซึ่งบอกว่าอาจจะนำทางไปปราสาทดังกล่าวได้ จึงได้ตกลงพาออกเดินทางไปจากอำเภอวัฒนานครไปทางทิศตะวันตก และระหว่าง กม. ๒๘๔—๒๘๕ ได้เดินลงไปทางทิศใต้ของถนนระยะทางราว ๑ กิโลเมตร ก็ได้พบโบราณสถานที่บ้านเรียกว่าปราสาทอุโมงค์ ที่บ้านห้วยพระใหญ่ ตำบลผักชะ หมู่ ๔ อำเภอวัฒนานคร มีซากกำแพงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าก่อด้วยแลงขนาด ๓๔.๔๐ X ๒๓.๐๐ เมตร พอมีรูปร่างให้เห็นได้ มีประตูเข้าอยู่ทางทิศตะวันออก และมีสระอยู่ทางทิศใต้ แต่ภายในตัวปราสาทพังทลายไปหมดแล้ว สันนิษฐานว่าตัวปราสาทคงสร้างด้วยอิฐ ส่วนลวดลายเครื่องประดับอาจสลักด้วยศิลา ฐานปราสาทมีแสงรองรับ อย่างไรก็ตามก็ตีจากการสำรวจก็จะเห็นได้ว่าปราสาทแห่งนี้มีได้มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒—๑๓ และคงจะมีได้เสาศิลาที่กล่าวมาข้างต้นจากปราสาทแห่งนี้เป็นแน่ ห่างจากปราสาทอุโมงค์ไปทางทิศตะวันตกราว ๒๐๐ เมตร

ยังมีซากปราสาทอีก ๑ แห่งที่นายเล็ก เรื่องฤทธิ์ ได้พาไปดู แต่ก็พังหมดแล้วเช่นเดียวกัน ต่อจากนั้นได้ไปที่วัดสุวรรณาวาสซึ่งมีเสาประดับกรอบประตูศิลาหลายท่อนรวมทั้งเศษฐานเทวรูปอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖—๑๗ เช่นเดียวกัน

ราวเวลา ๑๔.๓๐ น. จึงออกจากอำเภอวัฒนานคร ย้อนกลับไปทางทิศตะวันตก นายศิริ ดวงดี ได้ลาลงจากรถที่อำเภอภินทรบุรี ฝ่ายพวกเราคณะโบราณคดีได้ย้อนขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ไปถึงตัวเมืองนครราชสีมา ประมาณ ๑๙.๐๐ น. พักค้างคืนที่โรงแรมเยเนอราล

วันที่ ๒๔ มีนาคม เวลา ๘.๐๐ น.

ได้ออกจากโรงแรมไปทางอำเภอนางรอง และประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ถึงกิ่งอำเภอบ้านกรวดเวลาประมาณ ๑๓.๑๕ น. ที่สถานีตำรวจภูธร อำเภอบ้านกรวดนี้มีทับหลังศิลาวางอยู่บนดินหน้าสถานี ๓ ชั้น ยังคงอยู่ในสภาพดีทั้งสามชั้น แม้ว่าบางชั้นจะหักออกเป็น ๒ ท่อนแล้วก็ตาม ปรากฏว่าทับหลังทั้งสามชั้นได้มาจากปราสาทใบแบกซึ่งอยู่ใกล้กับชายแดนกัมพูชาทางทิศใต้ มีผู้ร้ายลักลอบขนมาแล้วทั้งสามชั้น

แต่ตำราวจจับได้เสียก่อนจึงนำมารักษาไว้ที่
สถานที่ตำราวจ ชั้นหนึ่งมีรูปพระพรหมทรง
หงส์อยู่ตรงกลาง มีลายท่อนพวงมาลัย
ออกมาจากเบื้องล่างพระพรหมนั้น ด้าน
บนสลักเป็นแนวลายก้านต่อดอกอยู่ภายใน
ลายใบไม้รูปสามเหลี่ยม (รูปที่ ๗) ชั้นที่ ๒
สลักเป็นรูปพระนารายณ์ทรงครุฑอยู่ตรง
กลาง ครุฑนั้นยื่นเหยียบบอยบนนาคหลาย
เศียรอีกต่อหนึ่ง มีลายท่อนพวงมาลัยออก
จากเบื้องใต้ของนาคอีกต่อหนึ่ง ส่วนที่
เหลือก็คล้ายกับทับหลังรูปพระพรหมทรง
หงส์นั่นเอง (รูปที่ ๘) ชั้นที่ ๓ ผิดกับ ๒ ชั้น
แรกเล็กน้อย คือตรงกลางสลักเป็นรูป
บุคคลกำลังนั่งชันเข่าขวา มือขวาถือ
ดอกบัว (?) อยู่ในซุ้ม เบื้องล่างมีหน้ากาล
หรือหน้าราหูกำลังขบท่อนพวงมาลัย โดย
แลบลิ้นออกมาเป็นรูปสามเหลี่ยม และใช้
มือยึดท่อนพวงมาลัยนั้นไว้ ที่เสี้ยวของ
ทับหลังสลักเป็นลายพวงอุบะแบ่งลายท่อน
พวงมาลัยนั้นออกจากกัน มีรูปสิงห์ยืนอยู่
ที่ปลายของทับหลังด้วย แนวด้านบนสลัก
เป็นฤษีกำลังนั่งทำโยคาศันพนมมือสลักกับ
ลายก้านต่อดอก แทนที่จะเป็นลายก้าน
ต่อดอกอยู่ภายในลายใบไม้รูปสามเหลี่ยม
ล้วน ๆ ดังอีก ๒ ชั้น (รูปที่ ๙) เมื่อเห็น

เช่นนี้ทำให้นึกว่าเมื่อมีทับหลัง ๓ ชั้นมา
จากปราสาท ๓ องค์ และ ๒ ชั้นสลักเป็น
รูปพระพรหมทรงหงส์และพระนารายณ์
ทรงครุฑอยู่แล้ว ชั้นที่สลักเป็นรูปบุคคล
กำลังนั่งชันเข่าถือดอกบัว (?) อยู่เหนือหน้า
กาลก็น่าจะเป็นรูปพระอิศวรได้ ถ้าเป็น
จริงเราก็อาจตีความหมายของภาพสลักดัง
กล่าวซึ่งมีอยู่หลายแห่งด้วยกันได้ สำหรับ
ทับหลังศิลา ๓ ชั้นสมัยลพบุรีนี้อายุคงอยู่
ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖

เราได้ติดต่อกับ พันตำรวจตรี
พรศักดิ์ ไชยภาค ผู้บังคับกองสถานที่ตำราวจ
ภูธรกิ่งอำเภอบ้านกรวด และร้อยตำรวจ
โทพล ธีระธานินทร์ รองผู้บังคับกอง ซึ่ง
ก็ได้กรุณาให้ตำรวจภูธร ๒ นายพาไปยัง
ปราสาทใบแบก ซึ่งจำต้องแล่นรถลงไป
ทางใต้อีก และลงเดินเข้าไปในป่าอีกประ-
มาณ ๔๐ นาทีจึงถึง ปราสาทใบแบกสร้าง
เป็นปราสาทอิฐ ๓ หลัง กรอบประตูสลัก
ด้วยศิลาสร้างเรียงกันจากทิศเหนือไปได้
หันหน้าไปทางทิศตะวันตก (รูปที่ ๑๐) มี
กำแพงอิฐ ๒ ชั้นมีดินอัดอยู่ตรงกลางล้อม
รอบ และด้วยเหตุนี้เองประตูจึงก่อด้วย
ศิลาแบ่งเป็น ๒ ชั้น (รูปที่ ๑๑) เครื่อง
ประดับปราสาทสลักด้วยศิลา ที่ตกหล่นอยู่

ใกล้เคียงก็มีหลายชั้น เช่นรูปปรารงค์จำลอง ซึ่งแต่เดิมคงตั้งอยู่ที่มุมหลังคาปราสาท ยอดปรารงค์ซึ่งสลักเป็นรูปดอกบัวและฐาน เทวรูปหรือคิวลิ่งค์ ถ้าสันนิษฐานจาก ทัณฑ์หลัง ๓ ชั้นซึ่งอยู่ที่สถานีตำรวจ อำเภอ บ้านกรวด ก็อาจกล่าวได้ว่าปราสาทแห่งนี้ คงสร้างขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖ นั้นเอง

เกี่ยวกับเรื่องปราสาทในแบกนี้ ศาสตราจารย์บวสเชอลีเยได้เสนอความเห็นไว้ดังนี้ “สถาปัตยกรรมของปราสาท ไบแบกไม่อาจทำให้ข้าพเจ้าจะกำหนดอายุ ได้อย่างชัดเจน คือคงสร้างขึ้นในระหว่าง พ.ศ. ๑๔๐๐—๑๗๐๐ อย่างไรก็ดีลวดลาย บนทัณฑ์หลังโดยเฉพาะอย่างยิ่งกิริติมุข (คือ ลายหน้ากาลหรือหน้าราหู) ก็อาจกำหนด ให้แคบลงได้คือคงอยู่ระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐—๑๕๕๐ (ในราวศิลปะขอมแบบคลัง) อย่างไรก็ดีข้าพเจ้าก็ไม่อาจแน่ใจเกี่ยวกับ เทพเจ้าที่กำลังประทับนั่งอยู่เหนือกิริติมุขได้ โดยมากรูปดังกล่าวมักเป็นพระอินทร์ แต่พระองค์ก็มักทรงถือวัชระ และ สิ่งที่อยู่เหนือหัวของเทวรูปองค์นี้ก็ไม่ใช่วัชระอย่างแน่นอน อาจเป็นบัวขาบซึ่ง เกี่ยวข้องกับพระอิศวรก็ได้ แต่รูปร่างของ

วัตถุในทัณฑ์หลังก็เป็นสิ่งที่อาจทราบได้โดย ยาก สำหรับเทวรูปพระอิศวรซึ่งอาจประทับนั่งในท่าเช่นนี้ก็มีที่ทรงถือตรีศูลหรือ บัวขาบ แต่ข้าพเจ้าก็ไม่สามารถสังเกต เห็นได้อย่างแน่นอน การแสดงเทวรูป พระพรหมและพระนารายณ์บนทัณฑ์หลังนั้น หาได้ยาก และก็ควรที่จะค้นคว้าด้วยว่า ทัณฑ์หลังชั้นไหนเป็นของปราสาทองค์กลาง โดยทั่วไปแล้วปราสาทองค์กลางย่อมเป็น ของพระอิศวร ทางค้ำซ้ายเป็นของพระนารายณ์ และพระพรหมอยู่ทางค้ำขวา”

ด้วยเหตุนี้จึงน่าจะเสียดายอย่างยิ่งที่ ในปัจจุบันเราไม่อาจทราบได้แล้วว่าทัณฑ์หลัง ชั้นใดเดิมเป็นของปราสาทองค์ไหน

เวลา ๑๕.๐๐ น. ใต้ออกจากกิ่ง อำเภอบ้านกรวด และเวลา ๒๑.๐๐ น. ไป ถึงตัวเมืองจังหวัดสุรินทร์ พักที่โรงแรม เอราวัณ

วันที่ ๒๕ มีนาคม เวลา ๗.๓๐ น. ออกจากโรงแรมเอราวัณ จังหวัดสุรินทร์ ไปยังอำเภอสังขะซึ่งอยู่ในจังหวัดสุรินทร์ เช่นเดียวกัน แล้วจึงเล่นรถต่อลงไปอีก ประมาณ ๕๐ กิโลเมตรจนถึงอำเภอชูขัน จังหวัดศรีสะเกษ ทางตอนนี้ง่ายมาก

เพราะพื้นที่ดินปนทราย และต้องเล่น
วกรวนเข้าไปในป่าไปรงตลอดเวลา ต้อง
ถามทางชาวบ้านไปเป็นระยะๆ เวลา
ประมาณ ๑๓.๐๐ น. จึงถึงอำเภอขุนซันธ์
รับประทานอาหารกลางวันแล้วจึงเดินทาง
ต่อไปยังอำเภอขุนหารในจังหวัดศรีสะเกษ
เช่นเดียวกัน ตามทางผ่านวัดโพธิ์พุกภัย
หรือวัดบ้านเจ็ก ผ่านซากโบราณสถาน
แห่งหนึ่งเป็นรูปสี่เหลี่ยมก่อด้วยอิฐตัน
ไม่มีประตูเข้า ที่ด้านบนมีการเจาะผนังเข้า
ไปเป็นซุ้มประตูอยู่ (รูปที่ ๑๒) ไม่ทราบ
ว่าใช้สำหรับทำอะไรแน่ สันนิษฐานว่าอาจ
สร้างขึ้นสมัยอยุธยา ชาวบ้านเรียกกันว่า
ปราสาทบ้านเจ็ก

ต่อจากนั้นจึงตรงไปยังอำเภอขุนหาร
ปลัดอำเภอได้กรุณาพาไปชมปราสาท
ตำหนักไทรซึ่งตั้งอยู่ริมถนนในตำบลบัก-
ทอง อำเภอขุนหาร จังหวัดศรีสะเกษ
ปราสาทองค์นี้ก่อด้วยอิฐตั้งอยู่โดดเดี่ยวไม่
มีกำแพงล้อมรอบ ยอดปราสาทซึ่งสลัก
ด้วยศิลาเป็นรูปกลีบบัวซ้อนกันได้หักพัง
ตกลงมาวางอยู่บนพื้นดินเบื้องหน้า ปรา-
สาทมีทางเข้าอยู่ทางทิศตะวันออกทางเดียว
อีก ๓ ด้านก่อเป็นประตูหลอก (รูปที่ ๑๓)
เมื่อแรกเห็นนึกว่าอาจกำหนดอายุของ

ปราสาทองค์นี้ได้โดยง่าย เพราะยังอยู่ที่
ทับหลังและเสาประดับกรอบประตู แต่
เมื่อพิจารณาโดยละเอียดแล้วก็จะเห็นว่า
สิ่งขัดแย้งกันหลายอย่างปะปนอยู่ในนี้

ทับหลังแสดงภาพพระนารายณ์
บรรทมสินธุ์อยู่เหนือพระยานันตนาคราช
มีพระลักษมีขนาดเล็กกำลังประทับอยู่เบื้อง
หลังพระชงฆ์ และมีก้านบัวผุดขึ้นมาจาก
พระนาภีของพระนารายณ์ เมื่อแรกเห็น
นึกว่าทับหลังชิ้นนี้อาจเก่าขึ้นไปจนถึง
พุทธศตวรรษที่ ๑๓ เพราะเหตุว่าพระ-
นารายณ์บรรทมแบนเรียบไปกับพระยานาค
มิได้ตั้งพระองค์ขึ้น แต่เมื่อไปพิจารณา
ถึงเครื่องทรงซึ่งจับเป็นรั้วมีชายผ้าห้อยอยู่
ข้างหน้าและมงกุฎ ก็จะเห็นว่ามิได้อยู่ใน
พุทธศตวรรษที่ ๑๓ แต่น่าจะอยู่ในระหว่าง
พุทธศตวรรษที่ ๑๖—๑๗ มากกว่า นาค
เองยังมีได้มีรั้วมีมาประกอบรอบเศียรซึ่ง
แสดงให้เห็นว่าเก่ากว่า พ.ศ. ๑๖๕๐ สำหรับ
รูปพระพรหมซึ่งสลักอยู่บนแท่งหินอีกชิ้น
หนึ่งข้างบนนั้น ก็มีได้ทรงเครื่องแต่งองค์
แบบเดียวกับพระนารายณ์ แต่ทรงเครื่อง
แต่งองค์แบบระหว่าง พ.ศ. ๑๔๕๐—๑๕๐๐
ข้างพระพรหมมีเทวดาหรือเทพธิดาอีก ๒
องค์ แล้วจึงถึงฤๅษี ๒ ตนนั่งชันเข้าทางสอง

ข้าง พนมมีมิมิโยคปฏิวัติแล้วจึงถึงลาย
ไปไม่ ใต้แนวภาพพระพรหมนั้นมีลายบัวคว่ำ
สลักรองรับอยู่ โดยตลอด ภาพสลักพระ
พรหมนี้ แสดงว่าอยู่ในระหว่างราวพุทธ-
ศตวรรษที่ ๑๕—๑๖ ใต้ภาพพระนารายณ์
บรรทมสินธุ์มีแนวลายบัวคว่ำเช่นเดียวกัน
แล้วจึงถึงลายแนวพวงมาลัยมีอุระค่อนข้าง
สวยงาม ซึ่งชวนให้นึกไปถึงศิลปะขอมใน
ระหว่าง พ.ศ. ๑๔๐๐—๑๔๕๐

เมื่อลวดลายที่สลักบนทับหลังซัดกัน
เองอยู่เช่นนี้ ก็น่าจะลองพิจารณาจากลาย
บนเสาประดับกรอบประตูดูบ้าง ปรากฏ
ว่าลายบนเสาประดับกรอบประตูนี้มีลายใบ
ไม้สลักกับพวงอุระ ซึ่งเป็นของเก่าใน
ระหว่าง พ.ศ. ๑๔๐๐—๑๔๕๐ แต่เสานี้ก็
เป็นเสา ๘ เหลี่ยม และมีลวดลายประดับ
ทั้งที่กึ่งกลางเสา ที่เสี้ยว และกึ่งกลางของ
เสี้ยว และยังคงรักษาลำดับความสำคัญ
ลดหลั่นกันอยู่ เหตุนี้คงสลักขึ้นใน
ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖—๑๗ (รูปที่
๑๔) ภายในปราสาทมีฐานศิลาสำหรับ
เทวรูปขนาดใหญ่วางตะแคงอยู่ ด้วยเหตุ
นี้ จะเห็นว่าการกำหนดอายุปราสาทหลังนี้
ยากมิใช่เล่น ถ้าจะถือตามหลักที่ว่าอายุ
หลังสุดเป็นเครื่องกำหนดอายุแล้ว ก็เห็น

จะต้องกล่าวว่าปราสาทตำหนักไทรนี้คง
สร้างขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖—๑๗
ต่อจากนั้นปลัดอำเภอก็พาไปยังวัด
สำโรงเกียรติซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กันนั้น ท่าน
สมภารได้บอกว่าได้ นำอัมรินทร์ศิลาจาก
ปราสาทตำหนักไทรมาเก็บรักษาไว้ (รูปที่
๑๕) ถ้าพิจารณาจากรูปร่างเทียบกับ
อัมรินทร์ขอม ก็จะเห็นว่ามียอายุอยู่ใน
ระหว่างต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓

เกี่ยวกับอายุของปราสาทตำหนัก
ไทรนี้ ศาสตราจารย์บวสเชอติเยได้กล่าว
ไว้ว่า “ปัญหาเกี่ยวกับปราสาทตำหนักไทร
ยากที่จะจบ เพราะเหตุว่าตัวปราสาทได้หัก
พังลงไปมากจนไม่อาจทำให้เรากล่าวอะไร
ได้เกี่ยวกับสถาปัตยกรรม อย่างไรก็ดีประทุ
รรวมทั้งกรอบที่ต่อเข้าด้วยกันเป็นเส้นตรง
และลวดบัวที่หนุนขึ้นมาเพียงเล็กน้อย ทำ
นึกไปถึงศิลปะสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗
แห่งประเทศกัมพูชา (ต้นพุทธศตวรรษที่
๑๘) เสาประดับกรอบประตูซึ่งมีลวดลาย
ประดับมากก็คงสลักขึ้นในสมัยนี้เช่นเดียว
กัน เพราะเหตุว่าลายวงแหวนตรงกลาง
แตกต่างจากลายวงแหวนอื่น ๆ เพียงเล็ก
น้อย การสลักเหลือเศษหินข้าง ๆ ไว้ทาง
ด้านหน้าของเสานี้ก็เป็นลักษณะของสมัย

หลังเช่นเดียวกัน ซึ่งไม่เคยปรากฏขึ้นก่อน พ.ศ.๑๖๐๐ ด้วยเหตุนี้ทั้งเสาประดับกรอบประตูและกรอบประตูจึงทำให้ข้าพเจ้าใคร่จะกล่าวว่ปราสาททำหน้าที่ไพร่สร้างขึ้นในราว พ.ศ. ๑๗๐๐ ยังคงเหลือแต่ปัญหาเกี่ยวกับทับหลังซึ่งยุ่งยากมาก เพราะเป็นทับหลังที่ออกนอกฐานนอกทางไปเสียทุกสิ่งทุกอย่าง และไม่อาจจัดเข้าอยู่ในศิลปะขอมแบบใดแบบหนึ่งที่เคยจัดกันมาแล้วได้ ปลายทับหลังรวมทั้งฐานเบื้องล่างและลายก้านชดซึ่งแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนนั้นอยู่ในศิลปะขอมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร (ก่อน พ.ศ. ๒๔๕๐) อย่างเห็นได้ชัด ลายพวงมาลัยและอุษะที่อยู่ใต้ภาพพระนารายณ์ก็เป็นเช่นนี้ด้วย แต่เครื่องแต่งองค์และมงกุฎของพระนารายณ์นั้นคิดแบบไปเครื่องแต่งองค์ที่จับเป็นริ้วและมงกุฎยอดแหลมปรากฏขึ้นอย่างรวดเร็วที่สุดในศิลปะขอมแบบพระโค พ.ศ. ๑๔๐๐—๑๔๕๐) แต่สำหรับมงกุฎยอดแหลมนั้นอาจปรากฏขึ้นในปลายศิลปะขอมแบบกุเลน (ราว พ.ศ. ๑๓๗๕—๑๔๐๐) ได้ อย่างไรก็ตามอายุราว พ.ศ. ๑๔๐๐ ซึ่งอายุยี่สิบเอ็ดสำหรับทับหลังนั้น จะยี่สิบเอ็ดก็ต่อเมื่อแนวภาพสลักรูปพระพรหมข้างบนซึ่งคงสลักขึ้นบนก่อน

ศิลปะอีกก่อนหนึ่งนั้น ได้สลักขึ้นภายหลัง เพราะเหตุว่ารูปพระพรหมนั้นไม่อาจสลักขึ้นก่อน พ.ศ. ๑๔๕๐—๑๕๐๐ ได้ มงกุฎของพระนารายณ์ก็อาจสลักขึ้นในสมัยเดียวกัน เพราะเหตุว่าคล้ายกับศิลปะขอมแบบเกาะแกร์ (พ.ศ. ๑๔๕๐—๑๕๐๐) มาก อย่างไรก็ตามก็ตีทับหลังนอกแบบเช่นนี้ก็คงนำมาใช้ใหม่ที่ปราสาททำหน้าที่ไพร่ เพราะอาจสังเกตเห็นได้ว่าเสาประดับกรอบประตูที่มีอยู่นั้นมิได้มีขนาดใหญ่เท่ากับฐานบนทับหลังที่มีอยู่ข้างบน”

ต่อจากนั้นจึงได้กลับมาอยู่ที่พัก อำเภอบ้านนา

วันที่ ๒๖ มีนาคม เวลา ๖.๐๐ น.

ออกเดินทางไปยังภูฝ้าย ในตำบลพราน อำเภอบ้านนา สถานที่นี้ยังเป็นที่ยกเถียงกันอยู่ เพราะมีโรงบดศิลาตั้งอยู่ใกล้ๆ อ้างว่าได้รับสัมประทานจากราชการให้มาตัดเอาศิลาจากภูฝ้ายนี้ได้ แต่ทางชาวบ้านก็ไม่ยินยอม อ้างว่ามีศาสนสถานซึ่งเป็นที่นับถือของเขาตั้งอยู่ข้างบนนั้น ขณะที่เราไปนั้นกำลังเป็นที่พ้องร้องกันอยู่ เราไปถึงภูฝ้ายเวลาประมาณ ๗.๒๐ น. ได้ขึ้นไปบนยอดเขาซึ่งสูงประมาณ ๑๐๐ เมตร

ข้างบนมีวัดชื่อวัดกุฎีฝ้าย สำหรับโบราณวัตถุสถานที่มีทับหลังศิลาอยู่ ๒ ชั้นตั้งซ้อนกันอยู่ ชั้นบนมีขนาดเล็กมีเทวรูปอยู่ตรงกลาง มีลายท่อนพวงมาลัยอยู่ ๒ ข้าง แต่ก็เป็นารยากที่จะกำหนดอายุ ชั้นล่างมีขนาดใหญ่กว่า สลักเป็นรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์เหนือหลังพระยาอนันตนาคราช มีพระลักษมีกำลังนวดพื้นพระซงษ์อยู่ มีก้านบัวคุดขึ้นจากพระนาภีของพระนารายณ์ และมีพระพรหมประทับนั่งอยู่เหนือดอกบัว มีเครื่องสูงประทับอยู่ ๒ ข้าง พระพรหม และยังอยู่เหนือเศียรพระนารายณ์อีก ทางด้านซ้ายของทับหลังที่ปลายพระบาทพระนารายณ์ยังมีเทวคากำลังเชิญเครื่องสูงอยู่อีก ๔ องค์แล้วจึงถึงลายใบไม้ก้านชด การที่พระนารายณ์ยกพระองค์ขึ้นและพระยานาคก็มีรัศมีมาประกอปรอบเศียร แสดงให้เห็นว่าทับหลังชั้นนี้คงสลักขึ้นระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖ — ๑๗ (รูปที่ ๑๖)

ห่างจากวัดซึ่งเป็นที่รักษาทับหลังไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ ๑๕๐ เมตร มีซากปราสาทขนาดเล็กแต่หักพังหมดแล้ว ด้านนอกมีศิลาเรียงไว้เป็นกำแพงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดประมาณ

๕๐.๐๐×๓๕.๐๐เมตร ตัวปราสาทคงก่อด้วยอิฐฐานก่อด้วยศิลาแลง ลวดลายเครื่องประดับเช่นทับหลังและเสากรอบประตูสลักจากศิลาทราย วัดนี้เป็นวัดที่ชาวบ้านนับถือกันมาก มีการทำบุญฉลองในเวลาสงกรานต์ทุกปี

เกี่ยวกับทับหลังบนกุฎีฝ้ายนี้ ศาสตราจารย์บวสเชอลีเยได้กล่าวไว้ว่า “ทับหลังที่กุฎีฝ้ายอาจกำหนดอายุได้โดยยากอีกเช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพราะเหตุว่าเป็นฝีมือท้องถิ่นและไม่มีลักษณะที่อาจทำให้กำหนดอายุได้โดยง่าย เครื่องประดับและชฎามงกุฏของพระนารายณ์ (ในที่นี้ก็คือกิริฎมงกุฏ) มีอายุอยู่ในราว พ.ศ. ๑๕๐๐ ทั้งนี้หมายรวมถึงชฎามงกุฏ เครื่องทรงและพระมัสสุของพระนารายณ์ด้วย อายุดังกล่าวก็อาจใช้ได้เช่นเดียวกันสำหรับรูปพระยาอนันตนาคราช ซึ่งกระบังหน้าเหนือเศียรนาคนั้นทำให้นึกไปถึงศิลปะขอมแบบเกาะแกร์ (พ.ศ. ๑๔๕๐—๑๕๐๐) แม้ว่าจะไม่สมควรมีอยู่ที่นี้ก็ตาม ยังคงเหลือแต่ทับหลังอีกชั้นหนึ่งซึ่งวางอยู่ข้างบน ทับหลังชั้นนี้คงเป็นอีกชั้นหนึ่ง มีลักษณะเดียวกับ และองค์ประกอบก็ทำให้นึกไปถึงศิลปะสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร (ก่อน พ.ศ. ๑๔๕๐) แต่ใน

ขณะเดียวกันก็ยังมีลักษณะคล้ายกับทับหลังที่มีมุขของปราสาทบันทายศรีองค์กลางคือที่ประติมากรรมเหนือและใต้ (ราว พ.ศ. ๑๕๐๐—๑๕๕๐) รูปบุคคลตรงกลางทับหลังอาจอยู่ในสมัยเดียวกันกับรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ของทับหลังชั้นล่าง และข้าพเจ้าคิดว่าอายุระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐—๑๕๕๐ ก่อนรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๕—๑๕๙๓) อาจจะเหมาะสำหรับทับหลังทั้งสองชั้นนี้

เวลาประมาณ ๑๐.๐๐ น. ออกจากอำเภอขุนหารไปยังปราสาทบ้านเยอร์ ตำบลปราสาทเยอร์ กิ่งอำเภอไพรบึง จังหวัดศรีสะเกษ ปราสาทแห่งนี้แต่เดิมคงมีขนาดกว้างใหญ่ เพราะยังคงมีซากกำแพงก่อด้วยศิลาแลงล้อมรอบอยู่ด้านละประมาณ ๔๐ เมตร ตัวปราสาทหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ก่อด้วยอิฐ ปัจจุบันพังทลายไปหมดแล้ว คงเหลือแต่ทับหลังและเสาศิลาปรากฏอยู่ ๒ แห่ง ทับหลังชั้นนอกทางทิศตะวันออกตรงกลางสลักเป็นรูปพระอินทร์กำลังทรงช้างเอราวัณ อยู่ในซุ้ม มีลายท่อนพวงมาลัยออกจากตรงกลางเบืองล่าง ที่ปลายท่อนพวงมาลัยด้านนอกเป็นรูปหน้ากาลหันด้านข้างกำลังคายน

นาค ๓ เศียร นาคไม่มีรัศมีประกอบและมีรูปครุฑกำลังยืนอยู่ข้างบนอีกต่อหนึ่ง รูปครุฑนั้นมีแต่ปีกไม่มีแขน (รูปที่ ๑๗) ลักษณะดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าสร้างขึ้นในระหว่าง พ.ศ. ๑๕๕๐—๑๖๕๐ อย่างเป็นทางการ เบื้องหลังทับหลังชั้นนี้มีเสาประดับกรอบประตูสลักจากศิลาอายุ ๒ หลัก แล้วจึงถึงกรอบประตูด้านในอีกชั้นหนึ่งมีทับหลังสลักเป็นภาพบุคคลกำลังนั่งชันเข่าอยู่ในซุ้มเหนือหน้ากาล มีลายท่อนพวงมาลัยออกจากปากกาล (รูปที่ ๑๘) ถ้าเทียบทับหลังชั้นนี้กับทับหลังที่ปราสาทใบแบก (รูปที่ ๙) แล้ว จะเห็นว่ามียุคใกล้เคียงกัน คืออาจหมายถึงภาพพระอิศวรก็ได้ และทับหลังที่ปราสาทบ้านเยอร์นี้คงจะสลักชั้นหลังกว่าทับหลังที่ปราสาทใบแบกเล็กน้อยบนเสาทงด้านซ้ายมือของทับหลังรูปพระอิศวรทรงหน้ากาล มีโกลนรูปลายก้นชดตั้งซ้อนกันขึ้นไป แต่ยังไม่สำเร็จแต่ลายก้นชดนั้นก็อาจสังเกตเห็นได้ว่าไม่มีลายบัวขาบประกอบ ไม่มีลายวงแหวนสวมและสลักไม่เต็มพื้นที่ของเสา ด้วยเหตุนี้จึงคงสลักชั้นในระหว่าง พ.ศ. ๑๕๕๐—๑๖๕๐ นเช่นเดียวกัน

เวลาประมาณ ๑๑.๒๐ น. ออกจาก

ปราสาทบ้านเข็ญกลับไปยังอำเภอชุนันท์ และจากอำเภอชุนันท์ก็ย้อนกลับตามทางเดิมไปยังอำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์อีก โดยตรงไปยังปราสาทภูมิโพน บ้านตม ตำบลตม อำเภอสังขะ ห่างจากที่ว่าการอำเภอมาทางทิศใต้ประมาณ ๘.๕๐๐ กิโลเมตร

ความจริงปราสาทภูมิโพนนี้ คุณมานิต วัลลิโภดม อดีตภักดิ์ทหารรักษาศิลปกรรมศิลปากรได้เคยไปสำรวจไว้แล้วระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๓—๒๕๐๔ ดังปรากฏอยู่ในหนังสือรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค ๒ ซึ่งตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ นั้นแล้ว แต่ที่น่าเสียดายที่ว่ากรมศิลปากรมิได้คิดทะนุบำรุงรักษามาดังแต่ครั้งนั้น เมื่อคณะโบราณคดีไปสำรวจ จึงปรากฏว่าทับหลังศิลาของวิหารอิฐซึ่งตั้งอยู่ทางทิศเหนือนั้น ได้ถูกยกลงมาวางไว้บนดิน และตัววิหารเองก็ถูกขุดค้ำเสียจนเหลือแต่เพียงคันทันหน้าเท่านั้น ทับหลังวิหารชิ้นนี้งดงามมาก และคงสลักขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๑๒๐๐—๑๒๕๐ ตรงกลางเป็นรูปเหรียญหรือรูปไข่ ๓ วง ซึ่งมีลวดลายประกอบ แต่บนส่วนที่ยื่นออกมาตรงกลาง (ซึ่งปัจจุบันหักหายไป

หมดแล้วนั้น) เรียบไม่มีลวดลาย ด้านหลังมีลายวงโค้งซึ่งเกือบจะเป็นลายเส้นตรงอยู่แล้ว มีลายแนวลูกประคำประกอบอยู่เบื้องล่าง ที่ปลายทั้งสองด้านมีลวดลาย และมีรูปสัตว์ครึ่งนกครึ่งสิงห์ประกอบอยู่ใต้ลายรูปเหรียญมีลายพวงมาลัยและอุบะ ซึ่งสลักคล้ายของจริงมาก (รูปที่ ๑๙) เนื่องจากทับหลังแบบนี้เก่าและหาได้ยากมากภายในประเทศไทย ทางคณะโบราณคดีจึงแจ้งให้เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรมาเก็บไปรักษา ซึ่งปัจจุบันรักษาอยู่ที่หน่วยศิลปากรที่ ๖ อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา เสาศิลาหักคู่ซึ่งรองรับทับหลังอยู่ที่พลอยสูญหายไปด้วย ถ้าสังเกตดูจากภาพถ่ายรูปที่ ๗๗ ในหนังสือรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค ๒ ก็จะทำให้เห็นว่าคงสลักขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๑๒๐๐—๑๒๕๐ เช่นเดียวกัน เพราะเป็นเสากลม บัวหัวเสาเป็นรูปคล้ายผ้าโพกหัวแขก ลายที่ด้านบนของเสาเป็นลายพวงมาลัยและอุบะมีลายเส้นนูนคั่นอยู่ข้างล่าง แล้วจึงมีลายวงแหวนที่กึ่งกลางของเสา และมีลายที่โคนเสาอีก ทางคณะโบราณคดีได้พยายามติดตามหาเสาคู่นี้ ปรากฏว่ามีชาวบ้านบางคนได้เก็บ

รักษาไว้เฉพาะสิวตลายคือต่อยออกเป็น
ท่อนๆ เสียแล้ว และบางท่อนใช้เป็นหิน
ลับมีดเสียแล้วก็มี

สำหรับปราสาทอิฐซึ่งอยู่ไปทางทิศ
ใต้ นั้น หันหน้าไปทางทิศตะวันออก และ
ยังคงอยู่ในสภาพดีพอใช้ เข้าใจว่าสร้างขึ้น
ในเวลาไล่เลี่ยกับวิหารนั่นเอง ทั้งนี้เพราะ
แม้ทับหลังศิลาเหนือประตูสูญหายไปแล้ว
แต่ลายศิลาเหลือทับหลังคือลายก้านชด
และรูปนกป็นสิงห์ซึ่งยังคงอยู่ก็คล้ายกับที่
ปรากฏอยู่บนทับหลังของวิหารนั่นเอง
แสดงว่าคงสร้างขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๑๒๐๐—
๑๒๕๐ เช่นเดียวกัน ปราสาทแห่งนี้บน
หลังคาทางสี่ทิศและบนผนังด้านข้างทั้งสาม
ด้านมีรูปจำลองปราสาทเป็นเครื่องประดับ
มีเสาดัดกับผนังประดับอยู่ที่มุม บนใต้ศิลา
ด้านหน้ายังจมฝังดินอยู่อีก ชาวบ้านเล่าว่า
เคยมีผู้มาขุดและพบอัมพจันทร์ทำด้วยศิลา
เช่นเดียวกันวางอยู่ข้างหน้าบันไดด้วย (รูป
ที่ ๒๐) ภายในปราสาททางด้านขวามือ
(ทิศเหนือ) ซึ่งคงเป็นในแนวระดับพื้น
เดิม มีโสมสูตรคือหินเจาะเป็นรางสำหรับ
ระบายน้ำนํ้าออกภายนอก ภายในปรา-
สาทมีหลุมกลมอยู่ที่มีมุมทั้งสี่ ซึ่งเดิมคงใช้
ตั้งเสาไม้สำหรับรองรับเบญจาเหนือเทวรูป

ที่ผนังทิศตะวันตกตรงข้ามกับทางเข้ามีรอย
เจาะลึกเข้าไปในผนังเป็นซุ้มอยู่ ๒ ซุ้ม
อาจใช้สำหรับตั้งเทวรูปก็ได้ หรือรอยเจาะ
ซุ้มขึ้นไปมีศิลาก้อน ๔ เหลี่ยมสอดอยู่ตรง
สอดอยู่ตรงกลางทั้งสองซุ้ม ที่มุมปราสาท
ภายในทั้งสี่มุมมีก้อนศิลาทรายฝังอยู่ในผนัง
อิฐ ยังไม่ทราบว่าจะใช้สำหรับทำอะไรแน่
แต่คิดว่าอาจเป็นที่รองรับเพดานไม้ก็ได้

ทางทิศใต้ของปราสาทองค์นี้ยังมี
ฐานศิลาแลงของปราสาทอีกองค์หนึ่งซึ่ง
อาจก่อสร้างขึ้นภายหลัง แต่หักพังไปหมด
แล้ว ได้พบรูปโคนนทิหมอบซึ่งชาวบ้าน
เชื่อกันว่าเป็นรูปม้า และรูปครุฑแบบเก่า
แต่ชำรุดมากแล้วอยู่ในบริเวณนี้ด้วย ปรากฏ
ว่าได้เคยค้นพบจารึกหลักหนึ่งที่ปรา-
สาทภูมิโพนซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ในหอ-
สมุดแห่งชาติ เป็นแผ่นจารึกที่สลักทั้งสอง-
ด้านตัวอักษรอาจมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธ
ศตวรรษที่ ๑๕—๑๖ บนด้านหนึ่งเป็น
ภาษาสันสกฤตและอีกด้านหนึ่งเป็นภาษา
ขอม ในจารึกภาษาขอมนี้กล่าวถึงพระ
ราชโองการของพระเจ้า (ชัวยรมัน) ซึ่งคง
จะเป็นพระเจ้าชัวยรมันที่ ๕ (พ.ศ. ๑๕๑๑-
๑๕๔๔) ทรงสั่งให้สร้างศาสนสถานขึ้นใน

๕๘๑ โบราณคดี

ท้องถิ่นที่มีนามว่ากฤตัญญินคร จารึกหลัก
นี้คงสร้างขึ้นภายหลังวิหารและปราสาทที่
กล่าวมาแล้วเป็นแน่

เกี่ยวกับปราสาทภูมิโพนนี้ นาย
สมิทธิ ศิริภักดิ์ ซึ่งขณะนั้นยังคงเป็นนัก
ศึกษาอยู่ในคณะโบราณคดีได้ร่วมเดินทาง
ไปกับศาสตราจารย์บวสเชอลีเย่้อีกครั้ง
หนึ่ง และได้ลองทำการขุดแต่งดู ปรากฏ

ว่าปราสาทที่ปราสาทภูมิโพนนี้แต่เดิมอาจ
มี ๓ หลัง ตั้งอยู่เหนือฐานอันเดียวกัน
แต่สองหลังพังไปหมดแล้ว คงเหลืออยู่แต่
เพียงหลังเดียวทางทิศใต้เท่านั้น

เวลา ๑๕.๔๐ น. ออกเดินทางจาก
ปราสาทภูมิโพนกลับมาพักที่โรงแรมเอรา
วัน อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์

วันที่ ๒๗ มีนาคม ออกเดินทาง
กลับกรุงเทพ ฯ.

100 ปี ศาสตราจารย์
หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

A study trip to the antiquities in Prachinburi, Buriram, Surin, and Sisaket

Professor M.C. Subhadradis Diskul

Summary

From March 21–27, 1970, the Faculty of Archaeology made a study trip to Prachinburi, Buriram, Surin and Sisaket and upon surveying certain antiquities there, some already known, others first discovered during this trip, the staff came to the following conclusions:

1. The stone image of Avalokitesvara Bodhisattva at a Chinese shrine of Amphoe Aranya Pratet, Prachinburi (fig. 1): in the author's opinion the head might date back to the 8th–9th century A.D. but the body was of more recent origin. It is now totally covered with bronze.

2. Muang Pai an ancient town, about 12 km. from the Amphoe Aranya Pratet office: it probably belongs to the Dvaravati period (7th–11th century) and

some monuments inside were modified during the Lopburi period about the beginning of the 13th century.

3. Prasat Khao Noi on a hill near Wat Chompu Khampra, Tambon Nong Sai, Amphoe Aranya Pratet: only the middle brick Prasat is still standing (figs. 2–5). The other two of the same material situated in the same line have crumbled. Could the date of the Prasat be about the first half of the 9th century? Its lintel of the Sambor style has been brought from elsewhere.

4. A stone column of a Khmer Prasat, 150 cm. high, was discovered on this trip in Amphoe Vathana Nakhon, Prachinburi (fig. 6). It probably dates about 650 A.D. The temple has yet to be discovered.

5. Three stone lintels from the three Prang of Prasat Bai Baek, King Amphoe Ban Kruat, Buriram (figs. 7-9): they probably date from the second half of the 10th century and could they respectively represent Brahma, Vishnu and Siva? The three Prang are in brick with a stone door-frame (fig. 10) facing west, surrounded by two brick walls with earth in between and pierced into a stone gate (fig. 11).

6. A monument of solid brick in Wat Pothipriksa or Wat Ban Chek, Amphoe Khukhan, Sisaket: it might belong to the Ayudhya period (fig. 12).

7. Prasat Tamnak Sai in Amphoe Khun Harn, Sisaket (figs. 13-14): it is made of brick with stone lintel and door-frame. It is difficult to determine the date as the sculptures on the lintel, columns and door-frame do not belong to the same period. It might date from the 11th-12th century. A moon-stone which is said to have been removed to Wat Samrong Kiat which is nearby, however, seems to date back to the late 7th century (fig. 15).

8. Two stone lintels at Phu Fai, Tambon Pran, Amphoe Khun Harn: the upper one is difficult to date but the lower one might be attributed to the 11th-12th century (fig. 16).

9. Prasat Ban Yoe, Tambon Prasat Yoe, King Amphoe Prai Bung, Sisaket,

with their two lintels (figs. 17-18): this can be easily dated as belonging to the Khmer Baphuon style about the 11th century.

10. The last monument to be visited during this trip is Prasat Phum Pon, Ban Dom, Tambon Dom, Amphoe Sangkha, Surin: the brick Prasat is still standing (fig. 20). A stone lintel of the rectangular brick building nearby on the north was destroyed in some parts and had been left by robbers on the ground for some time (fig. 19). It is now safely preserved in the Silpakorn Branch at Amphoe Pimai, Korat (Nakhon Ratchasima). Some pieces of stone columns dating from about the same period (second half of the 7th century), also destroyed by vandalism, are now kept in the Faculty of Archaeology Museum. According to Professor Boisselier who later excavated around this site, there were originally three brick Prasat on the same base, only the southern one of which still stands to this day (fig. 20).

The author has discussed in details with Professor Boisselier the dates of some of these ancient monuments. His letter in French, which will render great help to historians of Khmer art (though sometimes contradictory to the opinion of the author) is herewith published with his permission.

le 9 mai 1970,
Cher Prince,

J'ai bien reçu votre lettre du 30 avril et les photographies que vous voulez bien me soumettre m'intéressent vivement parce qu'elles apportent une preuve nouvelle de l'originalité de l'art khmer des provinces au Nord des Dangrèk; voilà ce que je pense de chacune d'elles :

n° 1: (fig. 6) Il est bien difficile de dire si nous sommes en présence d'une colonnette du style de Sambor parce que la classification Stern-G. de Coral-Rémusat est, pour l'art préangkorien, typologique. En fait, chaque monument, ou presque, a son type propre de colonnettes durant cette période et la composition de Sambor S. 1 n'existe, en fait, que dans ce seul monument... Mais la composition de la pièce de Vadhana Nakhon se rapporte sans doute à l'art des 2e et 3e quarts du VIIe s. et doit être considérée comme appartenant à l'ensemble le plus ancien, sans qu'on puisse faire une différence

nette entre style de Sambor et st. de Prei Kmeng qui ne sont bien différenciés que pour les linteaux. Personnellement, j'inclinerais à rapprocher cette colonnette du beau linteau, trouvé aussi dans la prov. de Prachinburi, où les makara des extrémités sont remplacés par des hamsa divergents (j'ignore où cette pièce est déposée et n'en connais que la photo).

n° 2-5: (figs 2-5) Ce linteau est le premier du style de Sambor (c'est-à-dire avec l'arc formé de quatre arcatures et portant trois médaillons) que je rencontre en Thaïlande, tous les autres linteaux à makara s'apparentaient à la variante de Thala Borivat de P. Dupont (que je crois, en accord avec M. Bénisti, un peu plus ancienne que le type Sambor proprement-dit). Mais il s'agit, à Khao Noi, d'un linteau réemployé dont les extrémités ont été rognées pour l'utiliser dans un sanctuaire qui doit appartenir à la fin du Xe s. ou peut-être même au début du XIe. En effet, en dépit de la

simplicité de sa composition, la colonnette a un bulbe fort peu marqué qui invite à la considérer comme en marge des grands classements proposés pour Angkor (il n'est, d'ailleurs, pas impossible qu'elle soit, aussi réemployée et il faudrait la dégager pour s'en assurer : la composition de la base, et surtout du dé, est toujours très instructive). Mais, à mes yeux, c'est l'architecture du sanctuaire qui fixe sa date. Tous les prasat, jusqu'à la fin du IXe s., comportent des pilastres aux angles qui sont abandonnés à partir de la fondation d'Angkor. Quant au fronton, qui rappelle un peu l'arc en U renversé, c'est une composition peu attestée mais employée pour les sanctuaires de Banteay Srei. Et, pour moi, c'est l'absence des pilastres et le dessin du fronton qui nous donnent la date approximative du prasat.

n° 6-9 : (figs. 13-14) Le problème de Prasat Tamnak Sai est difficile à résoudre car le sanctuaire est si ruiné qu'il ne nous apprend pas grand' chose dans le domaine de la construction. Pourtant, la porte, avec son cadre assemblé d'équerre et sa mouluration en faible relief, fait penser à l'art de Jayavarman VII; il en est de même pour les colonnettes très chargées, où seule la bague centrale montre une composition un peu différente de celles des autres bagues; le traitement, avec la languette conservée aux faces externes est aussi un signe tardif (cf. fig. 42 b, du Manuel) qui n'apparaît pas avant la fin du XIe s. au plus tôt (celles du Baphuon semblent plus tardives que l'ensemble du monument). Colonnettes et cadre de porte m'invitent à attribuer le prasat

au milieu du XIIe s. environ. Reste le problème du linteau, fort embarrassant : c'est une pièce aberrante, à tout point de vue, qui ne trouve place dans aucune des catégories actuellement définies. En effet, les extrémités, avec leurs consoles, les crosses qui se divisent en deux, sont incontestablement préangkorienues; il en est de même pour la frise inférieure mais le vêtement et la coiffure de Nārāyana sont déroutants, le vêtement plissé et le mukuta conique n'apparaissant, au plus tôt qu'avec le style de Prah Kô (peut-être fin du style du Kulên?, au moins pour le mukuta). Mais une date d'environ le milieu du IXe s., satisfaisante pour le linteau, ne peut être retenue que si sa frise supérieure, probablement sculptée dans un bloc indépendant, a été achevée à une date plus basse car l'image de Brahmā ne saurait être antérieure à la première moitié du Xe s. (peut-être même le mukuta de Vishnu aurait-il été achevé au même moment car il est très "style de Koh Ker"). De toute façon, ce linteau si déroutant a été réemployé à Prasat Tamnak Sai parce que les colonnettes ne correspondent pas à toute la largeur des consoles.

n° 10 : (fig. 16) Ce linteau de Phu Fai me dérouté aussi car il est d'une facture plutôt provinciale et ne comporte pas beaucoup de particularités déterminantes. La parure, le jatāmukuta de Visnu (on attendrait ici un kiritamukuta) sont d'environ le milieu du Xe s., comme tous les jaātmukuta, le sampot, la moustache de Vishnu. La date paraît acceptable pour le traitement du nāga (dont les diadèmes

rappellent le style de Koh Ker alors qu'on n'en attendrait pas ici...). Reste le problème de la pièce posée au dessus de ce linteau; c'est manifestement un autre linteau, exceptionnellement bas, dont la composition rappelle un peu l'art préangkorien mais aussi l'avant-corps du sanct. central de Banteay Srei (portes N. et S.), la petite figure du médaillon central pourrait être attribuée à, environ, la même période que le Vishnu couché et je pense qu'une date comprise dans la seconde moitié du Xe s., probablement antérieure au règne de Sūryavarman I, conviendrait assez bien à cet ensemble.

n° 11-15 : (figs. 7-11) L'architecture de Pr. Bai Baek ne nous apporte pas de renseignements précis: date comprise entre la fin du IXe et milieu du XIIe s. mais la composition des linteaux, le style du kīrtimukha, donneraient dernier tiers du Xe s. à début du XIe (environ

style des Khleang). Malheureusement, je ne suis pas sûr de l'identité de la divinité sur le kīrtimukha: le plus souvent, c'est Indra qui est ainsi figuré, mais il tient alors le vajra et l'attribut représenté n'est certainement pas un vajra. Ce pourrait être un lotus bleu qui conviendrait à Siva, mais la forme n'est pas facile à reconnaître. Pour Siva, qui semble pouvoir être figuré dans cette attitude, il faudrait le trisūla ou le lotus bleu mais je ne distingue rien de bien net. Une représentation des dieux de la Trimūrti sur les linteaux est assez rare et il faudrait tâcher de reconnaître quel linteau occupait le centre. En principe, ce devrait être Siva, avec Vishnu à sa gauche et Brahmā à sa droite.

En attendant le plaisir, je l'espère, de bientôt vous revoir, je vous prie, Altesse, de croire à l'expression de mes sentiments les plus distingués et bien sincèrement dévoués.

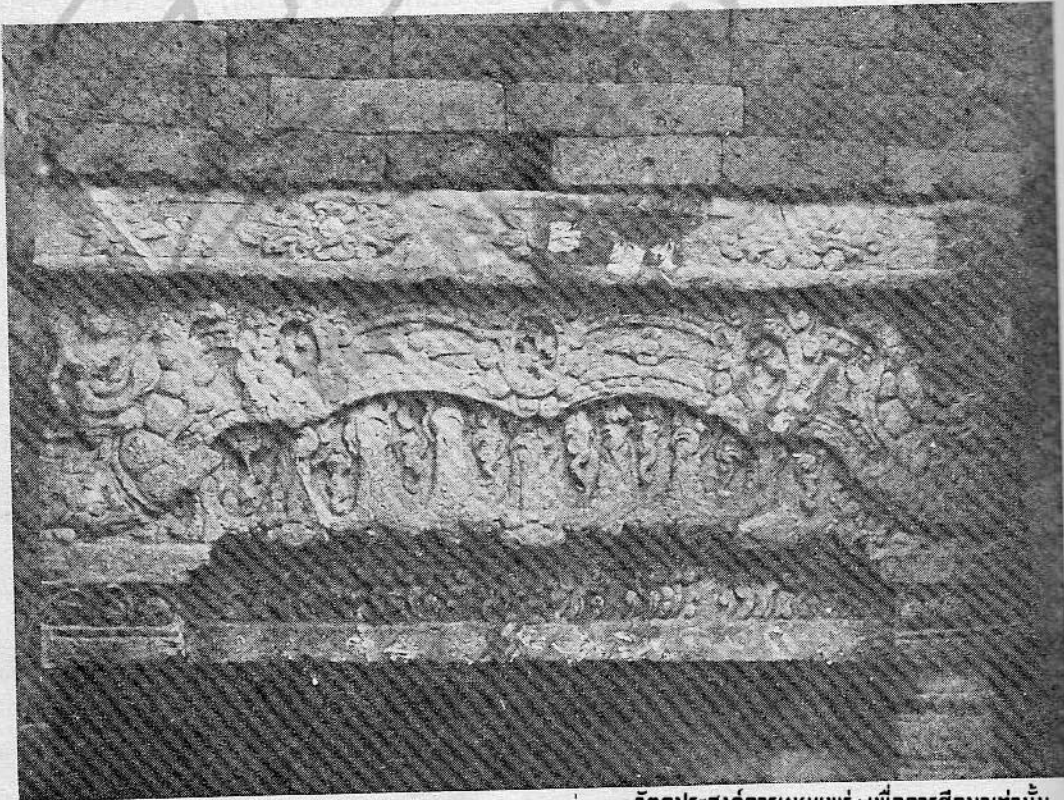
Jean Grisctier
25, rue de la République
94. Charenton,
France

๑. พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ศิลปะ ลพบุรี
พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔
1. Avalokitesvara Bodhisattva, Stone.
Lopburi style, 8th - 9th century A.D.

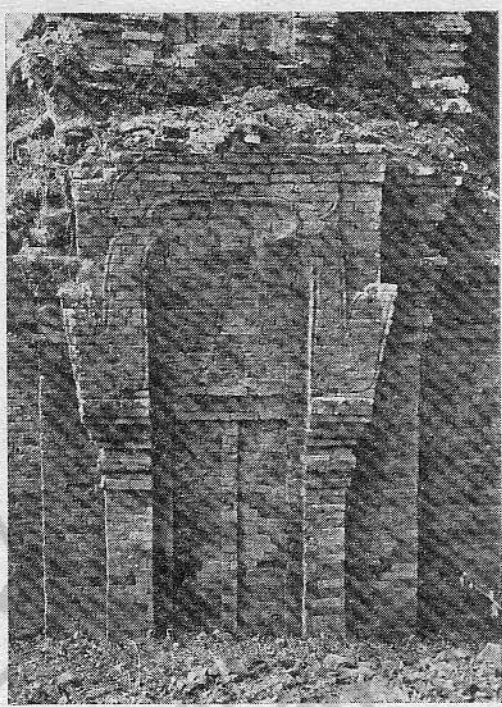
๒. ปราสาทเขาน้อย อ. อรัญญประเทศ จ. ปราจีนบุรี
ศิลปะ ลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๔ ?
2. Prasat Khao Noi, Aranya Pradet,
Prachinburi. Lopburi style, 9th century
A.D. ?

๓. ทับหลังปราสาทเขาน้อย ศิลปะ ลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๒
วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
3. Lintel of Prasat Khao Noi. Lopburi style, 7th century A.D.
For Educational Purpose Only

๔. ด้านหน้าปราสาทเขาน้อย ศิลปลพบุรี
พุทธศตวรรษที่ ๑๔
4. Front view of Prasat Khao Noi.
Lopburi style, 9th century A.D. ?

๕. หน้าบันทิศใต้ของปราสาทเขาน้อย ศิลปลพบุรี
พุทธศตวรรษที่ ๑๔ ?
5. Southern pediment of Prasat Khao Noi.
Lopburi style, 9th century A.D. ?

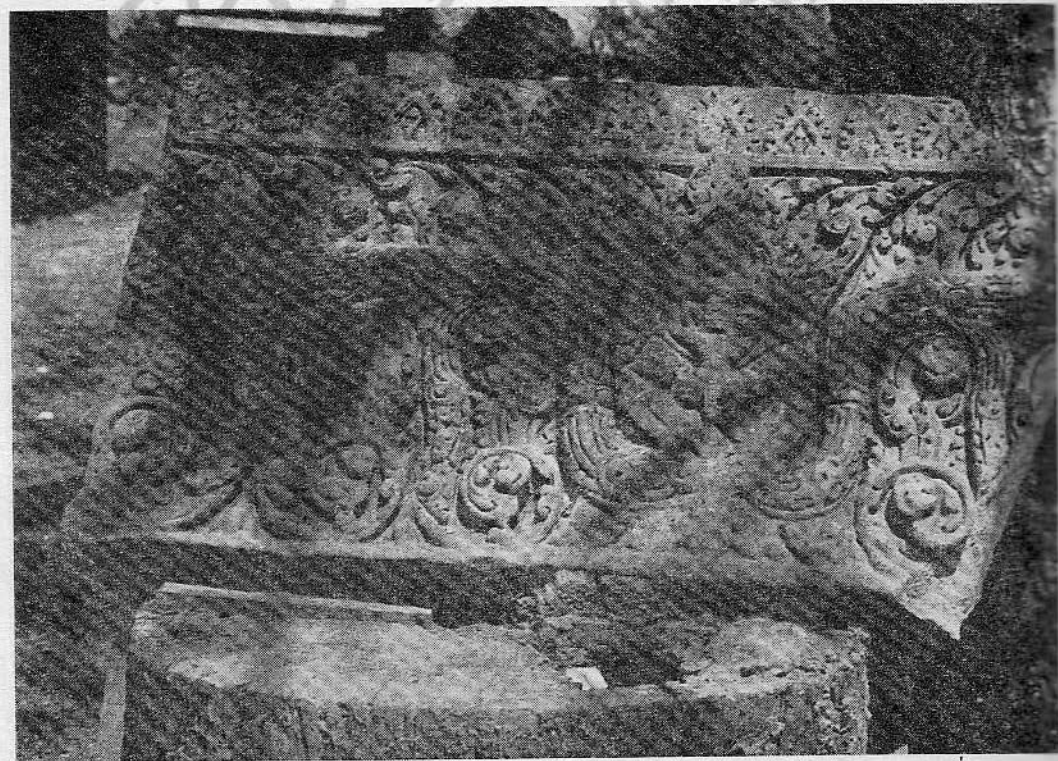

๖. เสาประดับกรอบประตูศิลา ศิลปลพบุรี ราว พ.ศ.
๑๒๐๐
6. Stone column. Lopburi style. About the
middle of 7th century A.D.

๗. ทับหลังศิลาจากปราสาทใบแบก กิ่งอำเภอบ้านกรวด จ. บุรีรัมย์ แสดงภาพพระพรหมทรงหงส์ ศิลป
ลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗

7. Stone lintel from Prasat Bai Baek, King Amphoe Ban Kruat, Buriram, representing
Brahma on hamsa. Lopburi style, 11th century A.D.

๘. ทับหลังศิลาจากปราสาทใบแบก แสดงภาพพระนารายณ์ทรงครุฑ ศิลปลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗
8. Stone lintel from Prasat Bai Baek, representing Vishnu on Garuda. Lopburi style,
วัตถุประสงค์การเผยแพร่: เพื่อการศึกษาเท่านั้น
11th century A.D.

๕. ทับหลังศิลาจากปราสาทไบบะก แสดงภาพพระอิศวร ? ศิลปลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗
 9. Stone lintel from Prasat Bai Baek, representing Siva? Lopburi style, 11th century A.D.

๑๐. ปราสาทไบบะก พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗
 10. Prasat Bai Baek. 11th century A.D.

๑๑. ประตูลิลา ปราสาทไบบะแก พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗
11. Stone gate, Prasat Bai Baek. 11th century A.D.

๑๒. ปราสาทบ้านเจ๊ก อ. ชูขันธุ์ จ. ศรีสะเกษ
ศิลปะอยุธยา ?
12. Prasat Ban Chek, Amphoe Khukhan,
Sisaket. Ayudhya style ?

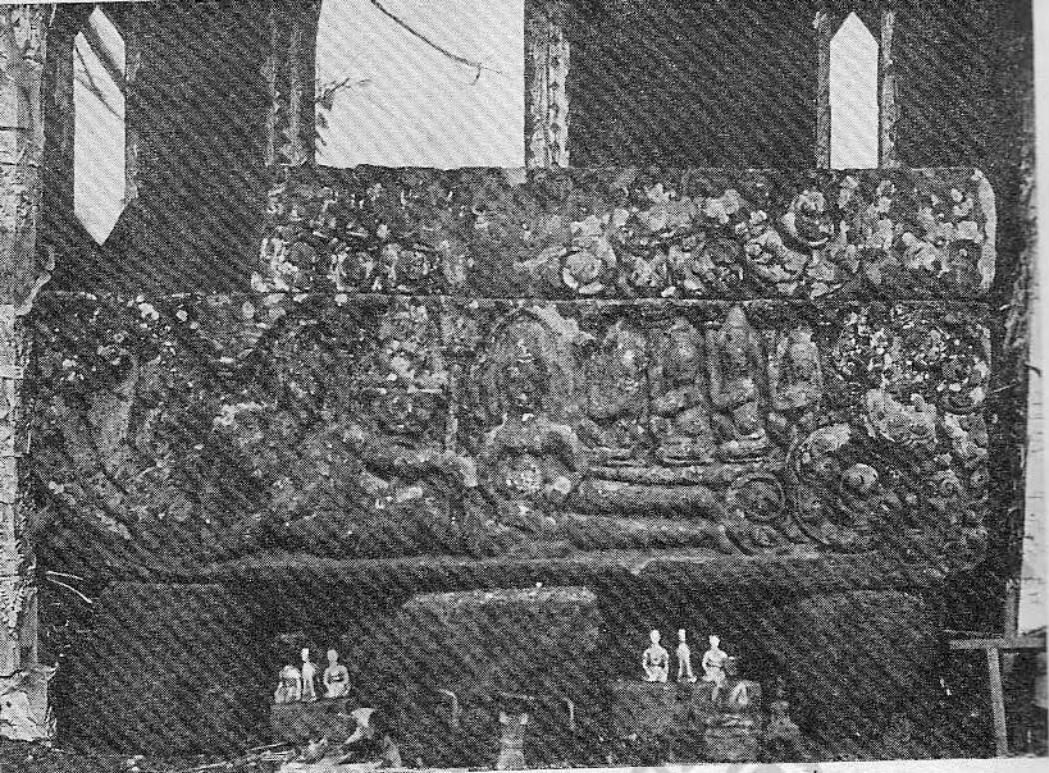

๑๓. ปราสาทคำหนักไทร อ. ขุนหาญ จ. ศรีสะเกษ
ศิลปลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๘
13. Prasat Tamnak Sai, Amphoe Khun
Harn, Sisaket. Lopburi style, late
12th– early 13th century A.D.

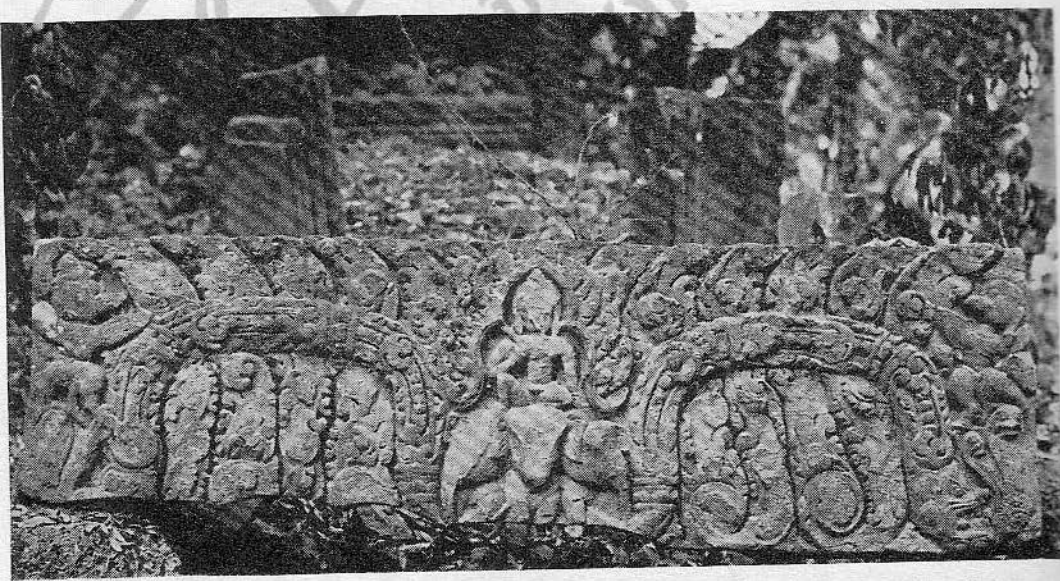

๑๔. ด้านหน้าปราสาทคำหนักไทร ศิลปลพบุรี
14. Front view of Prasat Tamnak Sai.
Lopburi style.

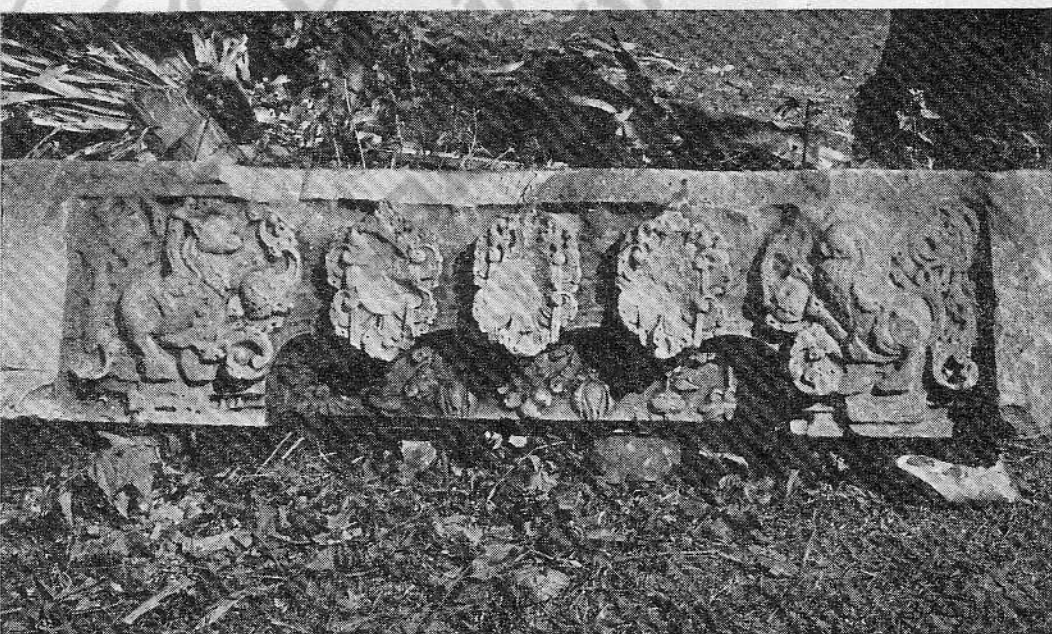
๑๖. ทับหลังศิลา บนกุ๊ฝ้าย อ. ขุนหาญ จ. ศรีสะเกษ ศิลปลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๖?
 16. Stone lintels on Phu Fai, Amphoe Khun Harn, Sisaket. Lopburi style, 11th century A.D. ?

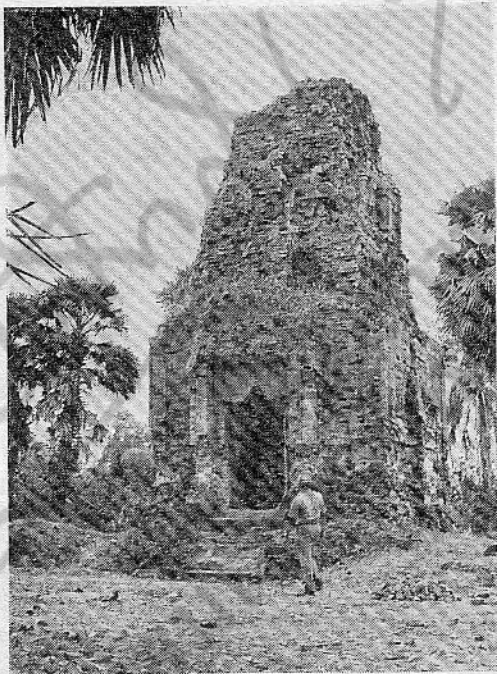
๑๗. ทับหลังศิลาที่ปราสาทบ้านเยอร์ อ. ขุนหาญ จ. ศรีสะเกษ แสดงภาพ พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ
 ศิลปลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๖
 17. Stone lintel at Prasat Ban Yoe, Amphoe Khun Harn, Sisaket, representing Indra on Airavata. Lopburi style, 11th century A.D. วัตถุประสงค์การเผยแพร่: เพื่อการศึกษาเท่านั้น
 For Educational Purpose Only

๑๘. ทับหลังศิลาที่ปราสาทบ้านเข็ญ แสดงภาพพระอิศวร ? ศิลปลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๖
 18. Stone lintel at Prasat Ban Yoe, representing Siva? Lopburi style, 11th century A.D.

๑๙. ทับหลังศิลาที่วิหาร ปราสาทภูมิโพน ต. ดม อ. สังขะ จ. สุรินทร์ ศิลปลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๓
 19. Stone lintel of a vihara at Prasat Phumpon, Tambon Dom, Amphoe Sangkha, Surin.
 วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
 For Educational Purpose Only

๒๐. ปราสาทภูมิโพน ศิลปดลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๓
20. Prasat Phumpon. Lopburi style, 8th
century A.D.